

ВІДГУК

Офіційного опонента на дисертацію Кісь Оксани Романівни

«Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних обставинах середини XX ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій» поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальності 07.00.05 – Етнологія

Дисертаційне дослідження Оксани Кісь присвячене дуже цікавій та актуальній темі. В українській історіографії гостро назріла необхідність нового погляду на історію XX ст., адже події середини століття часто розглядалися лише через призму зіткнення двох жахливих тоталітарних систем, які принесли на нашу землю невимірні страждання та горе. Індивідуальний досвід окремої людини, помножений на мільйони типових історій створює картину загального сприйняття трагічної трансформації європейського суспільства в середині XX ст. Цей досвід цілого покоління, який також вплинув на долі наступних поколінь, важко було б оцінити опираючись лише на здобутки політичної історії. Натомість, антропологічний підхід дає можливість визначити індивідуальний досвід в ретроспективі колективних переживань які формувалися на межі виживання в умовах ГУЛАГУ або голодомору. Відхід від позитивістського історіографічного шаблону є цілком закономірним для сучасної історичної науки. Сучасні виклики вимагають від науковців нових рішень, котрі мають ґрунтуватися на нових методах.

Актуальність самої теми є дуже вагомою. Для сучасної України питання історичної пам'яті та використання меморативних практик в пропаганді й політичних дискусіях є надзвичайно актуальні. Історичні стереотипи пов'язані з війною, голодом та репресіями, стали предметом постійних маніпуляцій. Відповідно, поширення знань про інструменти насильства над людиною, які базуються на індивідуальних історичних наративах, примушує людей співпереживати жертвам сталінського терору. Такий погляд на ці історичні

події показує антигуманну, злочинну сутність тоталітарного режиму, що утвердився на українських землях в ХХ ст.

Вважаємо саму постановку проблеми надзвичайно перспективною, адже жіноча історія має все більше прихильників скрізь у світі. Сучасна українська наука потребує методологічного оновлення, запровадження нових підходів та інструментів в дослідженнях, що націлені на виробництво нового наукового продукту. Відповідно, погляд авторки на історію цих подій через призму жіночого повсякдення є цілком новітнім та актуальним.

Окремо варто відзначити сміливість дослідниці, котра взялася за розробку цієї теми. Зазвичай, історія повсякдення, як об'єкт наукових досліджень, незручний для істориків, адже повсякденне життя, часто приховане інтимне, залишає мало документальних свідчень а ті історичні джерела, що збереглися є ненадійними та малоінформативними. Одночасно, роль жінки в патріархальному українському суспільстві завжди применшувалася, залишалася на маргінесі. Отже, головним заданням цього дослідження стало вивчення прихованих, часто замовчуваних стратегій виживання в умовах тотального насильства.

Розділ «Жіночий досвід доби сталінізму у дослідженнях і джерелах» майже повністю присвячений вивченню історіографії проблеми. Дійсно, цей період досить плідно висвітлювався багатьма істориками, як в Україні, так і за кордоном. Однак, в історичних працях окремо не виділялася проблема жіночого досвіду в екстремальних історичних обставинах. Основна увага дослідників була сконцентрована на дискусії із застарілими комуністичними концепціями стосовно репресій та голодомору в Україні в 1930-50-х роках. Українське суспільство потребувало відповіді на питання - як могла трапитись трагедія, масштаби якої навіть зараз важко собі уявити. В 1990-х роках в наукових дослідженнях, що були присвячені темі голодомору артикулювалися такі питання: хто був винуватий в цих трагедіях, які масштаби, як вони вплинули на наступні покоління. Розглядаючи ці, безперечно, важливі питання вчені нехтували травматичним індивідуальним досвідом людей, які пережили

ці жахливі часи. Саме Оксана Кісь звернула увагу на таке явище, як травма в меморативних практиках покоління 1930-50-х років. Визначення наслідків психологічної травми в усних оповідах респондентів є важливим досягненням дисертантки. У цьому розділі Оксана Кісь зазначає, що незважаючи на великий масив жіночих спогадів про голодомор, вони більше засвідчують драматичність мемораций, ніж є історичним джерелом. (С. 60.) Одночасно, саме наявність великого масиву подібних усних свідчень дає можливість краще розкрити заявлену мету дослідження.

Важливий моральний аспект відображено у спогадах учасниць націоналістичного підпілля та жертв сталінських таборів. За спостереженнями авторки, жінки-підпільниці намагалися у своїх спогадах оминати багато тем, що свідчить про самоцензуру. Цей факт визначається мотивацією, котра рухала колишніми підпільницями у написанні мемуарів. Цілком вірним є визначення та класифікація відповідних наративів колишніх в'язнів сталінських таборів, адже їхні мотиви, як зазначає авторка, були дуже різними і мали свої групові відмінності та спільні риси. Внаслідок різного соціального походження, освітнього та культурного рівня респондентів, змінюється інформативність їхніх оповідей. Одночасно, вони мають і багато спільного, часто навіть схожі сюжети та деталі, що дозволяє розглядати їх як окреме явище. Оксаною Кісь, вперше в українській історіографії, було сформульовано цікаве припущення про існування спільних сюжетів спротиву та боротьби із табірними порядками та адміністрацією.

Цілком прогнозована найбільше питань викликає другий розділ дисертації, який присвячений теоретичним та методологічним обґрунтуванням дослідження. Можливо, вперше в українській історіографії дослідниця заявляє, що її наукова праця побудована на використанні феміністичного методу в історичних дослідженнях. Феміністичний підхід до вивчення історії базується на визнанні важливого факту для розуміння багатьох історичних процесів. Цей факт полягає у «звичній» для нашого суспільства практиці замовчувати ролі жінок в історичних подіях, витіснення жіночих переживань на маргінес

історичного пізнання. В історичних дослідженнях для жіноцтва зберігалася лише роль жертви або героїні, що були пов'язані із поширеними гендерними стереотипами. Саме ці стереотипи не давали можливості поглянути на взаємодію різних гендерних груп в екстремальних історичних умовах, формували однолінійне бачення історичних подій. Феміністичний підхід дає можливість виокремити «жіночі історії» в загальному масиві усних свідчень, оскільки, як вважає дисертантка усні свідчення жінок мають цілий ряд своїх відмінностей. І хоча твердження про існування гендерлекту, як окремого способу висловлювання своїх емоцій чоловіками та жінками, є більш ніж сумнівним, в цілому ми бачимо, що наративи жінок та чоловіків мають свої відмінності. Ці відмінності, що пролягають через емоційну основу кожного інтерв'ю, авторка постійно відзначає, наголошуючи, що історики мають бути чутливими до «мови» якою говорять жінки. (С. 105.)

Основний текст присвячений висвітленню трьох драматичних сторінок в історії України ХХ ст.: Голодомору, сталінським репресіям та національно визвольній боротьбі українців під проводом ОУН-УПА в 1940-50-х роках.

Третій розділ запропонованої дисертації ставить перед читачами дуже актуальні та водночас складні й суперечливі проблеми. Питання Голодомору у вітчизняній історіографії вивчене досить ґрунтовно. Опубліковано монографії В. Нолла, О. Стасюк та інших, в яких розглядаються вплив цієї трагедії на зміни в традиційній культурі українців. Сільський побут українців в першій третині ХХ ст. зберігав багато патріархальних рис. Весь простір матеріальної і духовної культури мав багато спільного з традиційними формами, що були характерні для дуже давніх періодів української історії. Сьогодні мало хто може серйозно говорити про якусь модернізацію сталінського експерименту, в реальності це був швидше крок назад, своєрідна феодалізація села. Відповідно, традиційне суспільство руйнувалося зовсім не під впливом модерних відносин, а внаслідок повної деградації людського життя, психологічного та фізичного виснаження людей. Ця позаеволюційна модернізація українського суспільства середини минулого століття продовжує впливати на сучасну історію незалежної України.

Традиційний розподіл занять у селянській родині мало змінився на початку ХХ ст. Все господарсько-побутове життя визначалося чітким розподілом на жіночі та чоловічі заняття. Від самого народження хлопчиків та дівчат програмували на опанування різних професійних навичок, але колективізація та Голодомор перевернули усталені соціальні нормативи. Після вилучення продовольства чоловіки не мали можливості забезпечити свою родину продуктами рільництва та тваринництва, адже землю та худобу в селян відібрали. Чоловіки були повністю безпорадними в цих умовах, оскільки традиційно саме їм належало забезпечувати добробут родини. В такій же ситуації опинилися і жінки. Традиційний розподіл занять у селянській родині покладав на них обов'язок забезпечити родину їжею, якої тепер просто було неможливо десь узяти. Саме цей аспект жіночого повсякдення в умовах голоду виділяє дисертантка. Жінки мусіли страждати від того що не могли нагодувати своїх дітей. (С.156). Одночасно, в традиційному суспільстві до жіночих обов'язків відносилось також і такі заняття як збиральництво, городництво. Саме завдяки знанням в цій галузі багато родини могли вижити. Серед свідчень тих хто вижив найчастіше згадують про те як жінки, часто старшого віку, збирали напівістівні продукти та готували щось для своєї родини.

Ще один дуже важливий аспект цієї трагедії, на який звернула увагу дисертантка, це велика кількість жертв серед малолітніх дітей. Весь попередній досвід материнства став цілком непридатним в умовах тотального голоду. Оксана Кісь проаналізувала одну з найпотаємніших та найзакритіших тем цієї трагедії, а саме, відмову від материнства. Для багатьох жінок було просто неможливим спостерігати за поступовою смертю своїх дітей та усвідомлюючи власну неспроможність їм чимось зарадити. Цей аспект трагедії дуже важливий для загального розуміння цієї страшної психологічної травми, що зазнав український народ в роки сталінського геноциду.

Дуже цікавим видається четвертий розділ дисертації в якому розглядається роль жінок підпільниць в боротьбі ОУН-УПА. В цьому розділі, авторка виділяє різні форми залучення жінок до участі в підпільній боротьбі. В

багатьох регіонах було створено навіть цілу мережу суто жіночих організацій, які давали можливість підпіллю мати своїх прихильників буквально в кожному селі. Одночасно, авторка цілком справедливо зазначає, що на жіночі плечі покладали переважно функції забезпечення. Жінок найбільше було у тилкових частинах, якщо можна їх так назвати враховуючи, що УПА діяли в глибокому тилу своїх ворогів. Більшість дослідників відзначають, що саме завдячуючи своїй організованості та дисципліні, УПА змогла ефективно протидіяти найбільшим імперіям світу.

Важливу роль в розбудові армії без держави мали зіграти допоміжні, тилкові відділи. Саме жінки брали активну участь у діяльності вишкілів, медичної служби, відділів преси та пропаганди. Жінки також перебрали на себе обов'язок постачання повстанців продуктами та ліками, що було надзвичайно важливо в умовах партизанської війни. Недаремно війська НКВС-МГБ прикладали максимум зусиль щоб заблокувати повстанців, позбавити їх підтримки з боку селян. З цієї метою встановлювали блокаду сільських районів, відбирали надлишки продовольства, перевіряли усіх без винятку, щоб примусити підпільників голодувати. Таким чином, питання забезпечення, які для партизанських підрозділів мають навіть більшу вагу ніж забезпечення зброєю, доводилося покладати на плечі жінок.

Як пише авторка, жінки виконували переважно традиційні ролі опіки та репродуктивної праці, але в умовах партизанської боротьби саме ці функції стали надважливими для виконання бойових завдань та функціонування підрозділів українських повстанців.(С. 196.) Цей феномен залучення жінок до виконання важливих завдань розширював навички молодих дівчат. Як відомо, в боротьбі УПА найбільшу участь приймало українське селянство, оскільки до 90% бійців походили з сільського середовища. Більший відсоток городян був лише серед старшинського складу. Завдяки саме праці Оксани Кісь ми можемо переглянути усталений погляд на українську селянку та сільську побутову атмосферу середини ХХ ст. Молоді жінки були активно залучені не тільки до господарських справ, але й до медичного забезпечення, введення розвідки та

налагодження зв'язку. Забезпечення таких форм бойової праці вимагали від жінок значних інтелектуальних здібностей та високих особистих моральних якостей. Таким чином, дослідження долі українських жінок-підпільниць повністю перевертають поширені гендерні стереотипи про роль жінки в сільському соціумі. В екстремальних умовах партизанської війни жінки виявляли неймовірну відвагу, жертвність, кмітливість, спостережливість тощо. Врешті, весь дискурс УПА в сучасній українській історіографії, котрий наповнений духом жертвності та звитяги, акцентує увагу саме на чоловіках, що на наш погляд абсолютно несправедливо. Загалом, в історичні пам'яті українців подвиг упівців залишався невідомим та анонімним, адже вже в 1946 р. влада почала активно приховати всю інформацію про діяльність українських повстанців. Відтворюючи правдиву історію тих буремних подій, ми найчастіше використовуємо кілька відомих імен провідників ОУН УПА, оскільки тисячі героїв залишаються безвісними та невідомим. Відповідно, в сучасних меморативних практиках українці пошановують переважно лідерів визвольного руху, не згадуючи про рядових членів, серед яких і було багато жінок.

В четвертому розділі дисертації Оксани Кісь є також досить цікавий матеріал, який підтверджує збереження а подекуди і використання традиційних гендерних ролей в умовах війни. Досить часто жінки зустрічалися із неприхованою зневагою та навіть насильством з боку своїх товаришів, але одночасно наявність жінки в умовах війни створювала ілюзію «нормального» життя. Близькі стосунки у середині боївки були досить поширеними, але нерідко засуджувалися військовим керівництвом та самими партизанами. Загалом типові для жінки середини ХХ ст. ролі – матері, дружини, коханої, в умовах підпільної боротьби трансформувалися та часто ставали тягарем для багатьох. Українським жінкам війна принесла неймовірні випробування, їм доводилося жертвувати не тільки своїм життям або свободою, але й материнством, подружнім життям тощо. Безкомпромісна боротьба із ворогом, що не визнавав жодного жалю до своїх противників, примушувала повстанців свідомо йти на неймовірні жертви. В роботі Оксани Кісь досить детально

розписано саме цей аспект жіночого досвіду підпільної боротьби. Більшість жінок були цілком свідомими тих жертв, яких від них очікували й добровільно робили свій вибір.

Важливий для розуміння проблеми є і розділ 5 «Українки політв'язні ГУЛГу: жертви і переможці». Важливо, що авторка вказує на зміну гендерної структури самого «контингенту» ув'язнених, адже це ключовий момент для вирішення наукової проблеми. В 1920-30-х роках жінки страждали від терору переважно, як «члени родини ворогів народу» і для того, щоб зробити їхнє життя ще нестерпнішим, влада навіть вигадувала нові статті та покарання для цих людей. Радянська машина потребувала нових рабів щоб забезпечити військовий комплекс вугіллям, металом, деревиною тощо. Оскільки багатьох чоловіків довелося мобілізувати, жінки замінили їх в тилу на виробництві та в таборах. Різке збільшення в'язнів жінок припало саме на розпал війни. Відповідно зростання цієї частини в'язнів вимагало від катів нових правил та інструкцій. Система примусу постійно змінювалася і звичайно не для того, щоб покращити умови життя та праці ув'язненим.

Вважаємо дуже продуктивним, що дисертантка не обмежилася тільки розкриттям самої системи утримання жінок в сталінських таборах, а розглянула реальні умови життя бранок, які часто відрізнялися від норм, наказів та інструкцій. Ми бачимо, що люди мали страхітливі умови проживання які суттєво відрізнялися від тих параметрів, котрі влада сама ж і декларувала. Незважаючи на постійну показну турботу про жінок, в реальності умови праці нічим не відрізнялися від умов праці чоловіків. Цей важливий аспект в дисертації Оксани Кісь відображений досить повно. В кількох параграфах розглядаються умови праці та утримання, харчування, медичного обслуговування в'язнів у сталінських таборах. Ми бачимо, що умови утримання чоловіків та жінок були приблизно однаковими. Їм надзвичайно дошкуляв холод та голод, відсутність мінімальних санітарно-гігієнічних умов та необлаштованість побуту. Авторці вдалося цілком реалістично відтворити, переважно на матеріалах спогадів колишніх в'язнів, цю трагічну сторінку

історії людства. Радянська машина винищення людей розглядала табори як форму фізичного знищення людини, яка мала пройти через жахливі фізичні та психологічні тортури перед своєї невідворотною смертю.

Цілком логічними є спроби авторки знайти відповідь на головне питання – що допомагало жінкам виживати в цих умовах. На основі великої кількості спогадів, дисертантка проаналізувала стратегії виживання в умовах табору. Доведено, що гендерні соціальні нормативи ставали як пасткою, так і додатковою можливістю для виживання в умовах ув'язнення. В умовах нелюдського тиску іноді єдиним ресурсом для виживання залишалося тіло жінки. (С.320-323) Також в розділі розкриваються такі гендерні кейси, як материнство, кохання, заміжжя тощо, що продовжували існувати в таборах, незважаючи на постійні переслідування з боку адміністрації. Авторкою доведено, що ці аспекти жіночого повсякдення суперечили нормальним практиками, але в умовах екстремального виживання відбувається зміщення традиційних морально-етичних норм, їх пристосування до «оберненого» світу, в якому влада взагалі відмовлялася від терміну мораль, підміняючи його політичними лозунгами.

Враховуючи високу наукові цінність роботи, варто також висловити окремі зауваження та побажання:

В ґрунтовному аналізі історіографічної спадщини, з незрозумілих причин, відсутня праця Орлової Тетяни Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.). – К., 2009.

В підрозділі 1.2. Оксана Кісь, аналізує джерельну базу свого дослідження і зосереджується виключно на спогадах жінок, котрі стали свідками або були учасниками вказаних подій. Джерела особового походження, які належать чоловікам, також можуть містити багато інформації, зокрема, про участь жінок у підпільному русі або перебування у таборах. Відповідно, залучення такого типу джерел та детальне вивчення, є цілком виправданими.

Також, на наш погляд, необхідно було б залучити розвідки з історії воєнного повсякдення, які можливо прямо не стосуються жіночого

повсякдення, але необхідні для розуміння всієї системи самозабезпечення партизан. Наприклад, можна порекомендувати публікацію О. Пагірі, в якій також розглядається статеві відносини, шлюби тощо. (Пагіря Олександр Повсякденне життя вояків УПА крізь призму усної історії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2012. – вип. 111. – С.41-43.)

Загалом, висловлені зауваження не впливають на загальне позитивне враження від дисертації і можуть бути легко усунені в подальших дослідженнях та публікаціях.

Дисертаційне дослідження Оксани Кісь є самостійною, завершеною науковою працею, що містить актуальну наукову проблему і є вагомим внеском в розвиток сучасної етнологічної науки. В дисертаційній роботі дисертантки присутня наукова новизна, висновки відповідають поставленим завданням. Таким чином, дисертація «Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій» виконана на високому науковому рівні, відповідає вимогам п. п. 9, 10, 12. «Порядку про присудження наукових ступенів» (зі змінами), затвердженого Кабінетом Міністрів України № 567 від 24.07.2013, а її авторка Кісь Оксана Романівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – Етнологія.

Доктор історичних наук,
професор кафедри етнології та краєзнавства
Київського Національного
Університету імені Т. Шевченка

М.В. Борисенко

Директор з наукової роботи

В. С. Мартинюк

16.03.18